

De wetenschappelijke erfenis van Hans Daudt

Inleiding

Herman Lelieveldt, *Roosevelt Academy*
(Universiteit Utrecht) en Eelke Heemskerk,
Universiteit van Amsterdam

Op 18 oktober 2008 overleed Hans Daudt, nestor van de Nederlandse politicologie op 83-jarige leeftijd. In de commentaren op zijn overlijden ging het vooral over de zaak-Daudt. In 1969 weigerde hij nog langer college te geven omdat studenten hem het lesgeven in zijn ogen onmogelijk maakten, wat hem op een dienstbevel kwam te staan. In *Res Publica* willen we die kwestie laten rusten en het nu eens over de betekenis van Daudt als politicoloog hebben. Reeds in 1995 werden Daudts belangrijkste artikelen gebundeld in *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en Nederlandse politiek*. In de drie begeleidende essays van die bundel gaat het frappant genoeg wel over Daudt als politiek commentator, de zaak-Daudt en zijn voorzitterschap van Stichting het Parool, maar niet over zijn wetenschappelijke werk. Daudt was in 1990 geruisloos met emeritaat gegaan en het was pas vijf jaar later bij zijn afscheid als voorzitter van de Stichting Het Parool dat zijn vrienden hem deze bundel bezorgden.

Daudts overlijden geeft dan ook een goede aanleiding om zijn wetenschappelijke nalatenschap onder de loep te nemen. We vroegen daartoe drie politicologen (Hans Oversloot, Henk van der Kolk en Marcel Hoogenboom) stil te staan bij zijn het werk en vragen te stellen als: hoe verhoudt het werk van Daudt zich tot de hedendaagse inzichten; is het verouderd of nog actueel? Wat leer je uit een (her) lezing van Daudt?

Daudt gaf tot aan zijn pensioen aan de Universiteit van Amsterdam aan kleine groepen studenten ieder jaar een alternatief colloquium algemene politicologie, dat zich in de loop van de jaren tachtig allengs in een grotere populariteit mocht verheugen. Daar waar eerstejaarsstudenten zich bij de reguliere inleiding politicologie meteen door het werk van Miliband en andere criticiasters heen moesten werken, gaf Daudt zijn studenten een breed overzicht van wat in het reguliere programma als de 'dominante visie' werd afgedaan. Hans Oversloot volgde het colloquium in het jaar dat Daudt in Leiden inviel voor Hans Daalder. Hij ervoer het weliswaar als een verplichte kerkgang, maar was toch blij op die manier in contact

te komen met het behaviorisme. Dat laatste geldt grosso modo voor de Nederlandse politicologie die door Daudt kennismakte met pluralisten als Dahl en Schumpeter (Daudt vertaalde diens *Capitalism, Socialism and Democracy* in 1967 in het Nederlands).

Henk van der Kolk gaat in zijn bijdrage dieper in op de betekenis van Daudts proefschrift over zwevende kiezers. Anders dan velen denken, behelst Daudts onderzoek geen eigen empirische analyse van zwevende kiezers in Nederland, maar biedt het vooral een grondig overzicht van Amerikaanse en Britse studies en hun tekortkomingen. Daudt concludeerde dat het wisselen van kiezers vooral ook een resultaat is van wat er aan de aanbodzijde in het partijlandschap gebeurt.

Marcel Hoogenboom bespreekt een ander belangrijk thema in Daudts werk; de verzorgingsstaat en de partijpolitieke verhoudingen. Daudt schetste volgens Hoogenboom eind jaren zeventig een apocalyptisch beeld, waarin de Nederlandse democratie ten onder dreigde te gaan aan de onrealistische eisen van 'links'. Dat dit scenario zich niet voltrokken heeft komt omdat Daudt volgens Hoogenboom te veel uitging van klassieke klassenverhoudingen en onvoldoende beseftte dat de verzorgingsstaat zelf een nieuwe middenklasse genereerde die in staat en bereid was om de verzorgingsstaat stukje bij beetje te hervormen. Hoogenboom laat ook zien dat als gevolg van die hervormingen een nieuwe vergeten groep ontstaan is, voor wie de huidige verzorgingsarrangementen zo veeleisend of ingewikkeld zijn, dat zij hun toevlucht nemen tot private initiatieven zoals de voedselbanken.

Wie de verschillende analyses naast elkaar legt, moet concluderen dat Daudts betekenis voor de politieke wetenschap toch vooral een indirecte is geweest. Hij publiceerde zelf geen baanbrekende onderzoeksresultaten maar had een goed oog voor het onderzoek van anderen. Hij beschouwde dat kritisch en hielp zo de wetenschap een stap verder. Nog belangrijker waarschijnlijk is zijn rol als opleider van een aantal generaties politicologen en politici, die zich mede dankzij hem door de Amerikaanse politicologie lieten beïnvloeden in hun onderzoek en in hun voorstellen voor politieke hervormingen. Dat de Nederlandse politicologie zich ontwikkeld heeft tot een bloeiende discipline is zonder twijfel mede te danken aan Daudts grote inzet in de beginjaren toen het vak in Nederland eigenlijk nog moest worden uitgevonden.

En ook al wordt zijn werk niet meer zo veelvuldig aangehaald, Daudts beroemde dictum dat je voor het doen van goed onderzoek niet meer nodig hebt dan pen, papier en een bibliotheek, vormt ook vandaag de dag een goede raad voor alle politicologen die ergens hun tanden in willen zetten.

Schumpeter voor de Lage Landen

Hans Oversloot, *Universiteit Leiden*

De colleges van professor Daudt stonden niet bekend om hun onderhoudende karakter. Zijn werkcollegebijeenkomsten hadden, althans wat mij betreft, wel iets weg van een verplichte kerkgang (waarbij

je voortdurend op je horloge kijkt om zien of het nog geen tijd is). Robert A. Dahl, *Modern Political Analysis*, stond op het programma, de derde editie van het boek. Ik spreek over het jaar 1978. Voorgescreven was ook Geraint Parry, *Political Elites*, over “de klassieke elite-theoretici”, onder wie Mosca, Michels en Pareto, oorspronkelijk in 1969 uitgegeven door George Allen & Unwin in Londen, maar nog onlangs, in 2005, verscheen er een nieuwe editie van. Professor Daalder, de ‘vaste’ hoogleraar in de politieke wetenschap in Leiden, gaf geen college want verbleef in het buitenland. Professor Daudt, die in Amsterdam na ‘het conflict’ geen college meer gaf, viel in Leiden voor Daalder in. Zo iets moet het geweest zijn; veel uitleg over deze constructie werd er althans aan ons destijds niet gegeven. De stof werd, als ik mij wel herinner, in beperkte volumina aan ons te bestudering voorgeschreven en het college bestond eruit dat professor Daudt zo ongeveer per bladzijde vroeg of iemand van ons daarover iets te vragen had. Als er dan te weinig vragen werden gesteld, legde hij één onzer of ons allen een vraag voor, waaruit mocht blijken dat wij ofwel de stof in het geheel niet bestudeerd hadden, ofwel veel te luchtig maar hadden aangenomen deze geheel te hebben begrepen. Hij zal gelijk hebben gehad (niet gelezen, niet begrepen). Voor het tentamen had je uiteindelijk weinig meer nodig dan een beetje begrip en vooral een goed geheugen (ongeveer zoals ik op de “Chr. Nat. School Rehoboth” ooit de psalmen en gezangen leerde; en toch zijn er nog tamelijk wat liedteksten blijven hangen). Ik heb enige tijd vermoed dat Daudts manier van lesgeven bij ons te ma-

ken had met de teleurstelling die hij eerder in Amsterdam bij het onderwijs, althans met ‘studenten’, had ondervonden. Zijn onderwijs in de Wetenschap der politiek aan officieren op de Hogere Krijgsschool – zoals die midden jaren ’80 nog heette, toen ik daar ook verkeerde – in het kader van hun Hogere Militaire Vorming, merkte ik, verschilde echter weinig van de manier waarop hij zich jaren eerder met studenten (uit Leiden) had verstaan. Het zal dus met ‘studenten’ weinig vandoen hebben gehad. Zijn onderwijsmethodiek had denkkelijk eerder te maken met zijn opvatting over wat ‘ware wetenschap’ mocht heten en wat als serieuze vakbeoefening diende te worden beschouwd. ‘Echte politicologie’ was kennelijk niet om te lachen. (*Echte politicologie* is de naam van de bundel “opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek” van H. Daudt, bijeengebracht door J.Th.J. van den Berg en H. Daalder, in 1995 door Bert Bakker te Amsterdam gepubliceerd.) Onderhoudend, zelfs amusant, was hij toen echter wel in de koffiepauzes. Dan bleek hij zeer goed op de hoogte van recente vakliteratuur, maar ook van politiek nieuws en ‘petite histoire’. Hij was bovendien aardig. Na de koffie was het dan weer niet te harden degelijk.

Daudt wist althans ons als studenten niet enthousiast te maken voor het vak; als docent was hij geen voorbeeld. Maar als vanzelf heeft hij deze en gene – en mogelijk velen – gestuurd in hun aanpak en hun oriëntatie. Zelf geen ‘behavioralist’ heb ook ik later (in een cursus “Inleiding politiek voor Ruslandkundigen”) zo’n 10 jaar lang onder meer Dahls *Modern Political Analysis* voorgeschreven, van de vierde

tot de zesde uitgave¹; die laatste uitgave van *Modern Political Analysis* is eigenlijk van Robert A. Dahl en Bruce Stinebrickner samen. Bart Tromp schreef in zijn cursus voor reguliere Leidse politicologen trouwens ook Dahl voor. Daudts oriëntatie was Angelsaksisch; die van ons haast vanzelfsprekend ook. Met een klein aantal anderen heeft Daudt vanaf het begin der jaren '60 de Angelsaksische politicologie in Nederland tot standaard gemaakt. Zijn proefschrift, uit 1961, ging over *Floating Voters and the Floating Vote: A Critical Analysis of American and English Election Studies* (verschenen bij H.E. Stenfert Kroese N.V. in Leiden). (Via Daudts Amsterdamse medewerker Percy B. Lehning raakten wij in Leiden trouwens ook beter bekend met *A Theory of Justice* van John Rawls.) Daudt heeft ook letterlijk een moderne klassieke tekst uit de politicologie, of misschien liever uit de politieke economie, overgezet naar het Nederlands. Vooral door zijn bijzondere belangstelling voor Joseph A. Schumpeters uit 1943 daterende *Capitalism, Socialism and Democracy*, waarvan hij de in 1963 gepubliceerde vertaling verzorgde (met herdrukken in 1967 en 1979), heeft Daudt naar mijn idee de politicologie in Nederland, maar meer misschien nog de Nederlandse politiek, beïnvloed, direct maar misschien vooral indirect: via Ed van Thijn en Hans Gruijters, beiden (schrijvende) politici die (onder Daudt) in Amsterdam politieke en sociale wetenschappen hadden gestudeerd. Robert Dahl en Joseph Schumpeter zijn trouwens ook in *Echte politicologie* de meest genoemde auteurs (daarna: A. Brecht, D. Easton, en F.A. von Hayek). Misschien vooral voor lezers uit België: Ed van Thijn (geboren

in 1934) is lid van de Amsterdamse gemeenteraad, vooraanstaand Tweede Kamerlid en Minister voor de Partij van de Arbeid geweest, en Hans Gruijters (1931-2005) was lid van de gemeenteraad van Amsterdam voor de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, medeoprichter van Democraten '66 en later ook lid van de Tweede Kamer en Minister voor die partij.² De inzichten en politieke activiteiten van Van Thijn hadden met lezing of herinterpretatie van Marx, Bernstein of Marcuse niet veel te maken en de voorstellen en activiteiten van Gruijters al helemaal niet. (Een eventuele uitbreiding van het door de staat geleide deel van de economie was volgens Schumpeter niet problematisch; een volging van Schumpeter hoefde zich dus geen zorgen te maken over het voornemen van (andere) 'linkse mensen' juist de kapitalistische economische orde te bevechten.) Als "de democratische methode" inderdaad moest worden gedefinieerd als "die institutionele regeling om tot politieke besluitvorming te komen waarbij individuen de beslissingsmacht verkrijgen door middel van een concurrentiestrijd om de stemmen van de burgers", zoals Schumpeter deed,³ dan moest er wel iets te kiezen zijn en moest het mogelijk zijn *to vote the rascals out*. "Het gaat ons [...] om de democratie [...] als besluitvormingsmechanisme", schrijft Van Thijn in zijn opstel "Van partijen naar stembusakkoorden" uit 1967.⁴ In de Verenigde Staten en in het Verenigd Koninkrijk kunnen ontevreden kiezers de zittende machthebbers wegstemmen en een nieuwe partij aan de regering brengen, zorgen voor een wisseling van de wacht, ofwel zorgen voor een 'swing of the pendulum' ('penduledemo-

cratie'). In een veelpartijensysteem zoals het Nederlandse bestaat het gevaar dat de ontevredenheid over het gevoerde beleid uitwaaiert over "een diversiteit van groepen en groepjes die onderling geen enkele samenhang vertonen".⁵ De ontevredenheid van de kiezers zal zo niet tot wisseling van de wacht en tot beleidsverandering leiden, wat weer tot gevolg kan hebben dat de ontevredenheid zich verhardt en leidt tot steun links en rechts voor antidemocratische partijen, die het politieke centrum en de democratie zelf in de tang nemen. Om dit nu te voorkomen moeten partijen ervoor zorgen dat "vervanging en doorstroming" van partijleiders passend is geregeld, opdat de leiders weet hebben van de wensen en verlangens die leven onder partijleden en onder het electoraat en zij daarmee in de formulering van (alternatief) beleid rekening kunnen houden. Van Thijn verwoordt deze taken en verantwoordelijkheden van politici meer in termen van 'communicatie' dan in markttermen, zoals Schumpeter dat doet, maar Schumpeters invloed – direct of indirect – is duidelijk voor wie in deel IV van *Kapitalisme, Socialisme en Democratie* hoofdstuk 22, "Een andere theorie van de democratie", nog eens doorleest. Omdat een fundamentele verandering van het kiesstelsel in Nederland toch niet mogelijk was, stelde Van Thijn voor een tweepartijensysteem, dat een daadwerkelijke wisseling van de macht mogelijk maakt, maar zo veel mogelijk te *simuleren*. Vandaar zijn idee te komen tot 'blokvorming' door middel van stembusakkoorden en het 'linkse' experiment met een schaduwkabinet. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 wer-

den deze schaduwkabinetten inderdaad gevormd. Van Thijns opstel, herhaaldelijk herdrukt, is voor vele honderden Leidse studenten verplichte kost geweest. Wat daarvan is blijven hangen en wat daarvan dan weer de invloed is geweest, ik weet het niet.

Politici moesten ontvankelijk worden voor de wensen en verlangens van de kiezers, en daarom keerden ook de oprichters en sympathisanten van D'66 zich tegen de regenten. De positie van Gruijters en zijn medestanders was nadrukkelijk onideologisch en 'pragmatisch', en hun doel was eerst en vooral een herziening van het staatsbestel en van het kiessysteem tot stand te brengen, om zo de band tussen kiezer en gekozenen directer te maken: invoering van directe verkiezing van de minister-president en invoering van een districtenstelsel voor de verkiezing van het parlement.⁶ Het past hier wel op te merken dat bij de daadwerkelijke formulering van voorstellen tot staatkundige verandering de jurist en rechtsfilosoof Jan Glastra van Loon waarschijnlijk een grotere inbreng heeft gehad dan Gruijters. Dit districtenstelsel moest aanvankelijk worden begrepen als een systeem met 'single-member districts', maar in volgende plannen in volgende decennia (nadat er voor eerdere plannen telkens geen parlementaire meerderheid te vinden was geweest), werden die districten alsmaar groter, met invoeging van elementen van evenredige vertegenwoordiging binnen die districten. De laatste plannen voor herziening van het systeem voor de Tweede Kamerverkiezingen werden nog geformuleerd onder D66-Minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties Thom de

Graaf (2003-2005), die ook zijn voorstel om de burgemeester direct te laten verkiezen zag stranden. In 2007 werd hij zelf benoemd tot burgemeester van Nijmegen (waar zijn vader van 1968 tot 1979 ook al burgemeester was geweest).

Daudt zelf is zich zorgen blijven maken over het gebrek aan louterende keuze in de Nederlandse politiek. De opkomst van Pim Fortuyn beschouwde hij als een welkome uitdaging aan het adres van de op zichzelf betrokken regentenklasse. In 2002 liet hij een journalist van *Folia*, weekblad van de Universiteit van Amsterdam, optekenen: "Ik ben daarom erg in mijn schik met de opkomst van Pim Fortuyn en Leefbaar Nederland (LN). Het is een zweeps slag voor de bestaande partijen. Ze worden gedwongen om te reageren. Als Fortuyn en LN kennelijk zoveel onbehagen kunnen mobiliseren, is er iets aan de hand en moet er wat gebeuren."⁷ In "De illusie van democratie", in *NRC Handelsblad* van 4 mei 2002, had professor Daudt zich voor een groter publiek al snoeihard over de toestand der zogenaamde democratie in Nederland uitgelaten⁸ – Schumpeter trouw gebleven, en zeker niet milder geworden met de jaren.

Daudt, wisselende kiezers en de kwaliteit van de democratie⁹

Henk van der Kolk, *Universiteit Twente*

Welke kiezers wisselen tussen twee verkiezingen van partij? Zijn dat kiezers uit specifieke sociale groepen, mensen die binnen deze groepen onderhevig zijn aan

'cross-pressures' of zijn dat vooral mensen die relatief vaak over politiek spreken? Dat is de centrale vraag die Hans Daudt stelt in zijn proefschrift uit 1961. De reden om deze vraag te stellen, zoekt Daudt in normatieve opvattingen over het functioneren van democratische stelsels. In deze stelsels moet een minderheid een meerderheid kunnen worden doordat kiezers vrij zijn op de ene dan wel op de andere kandidaat te stemmen. Niet alle kiezers zijn echter even 'vrij'. Veel kiezers stemmen altijd op kandidaten van dezelfde partij. Dat geldt bijvoorbeeld voor de 'yellow dog Democrats', die eerder op een 'gele hond' dan op een Republikein zouden stemmen. Door deze grote groep hondstrouwe kiezers lijkt het functioneren van een democratie in de handen van een relatief kleine groep; de wisselende kiezers. In zijn proefschrift onderzoekt Daudt daarom of het functioneren van de democratie bij deze groep ook in goede handen is.

Hoe relevant was het proefschrift van Daudt in de jaren zestig voor het politologische debat over wisselende kiezers? Inhoudelijk was Daudts bijdrage beperkt. Hij presenteerde geen eigen onderzoeksgegevens maar analyseerde Amerikaans en Brits kiezersonderzoek en concludeerde vervolgens dat het weinig zin heeft om bij dit soort onderzoek alleen de kiezers met elkaar te vergelijken en niet naar de aanbodzijde van partijen te kijken. Daarmee liet Daudt eigenlijk zien dat het debat waaraan hij deelnam van beperkte waarde was. Toch was Daudts proefschrift van belang voor de Nederlandse politicologie. Met zijn zorgvuldige en kritische analyse stelde hij een belangrijk voorbeeld voor

het nog jonge vak politicologie en door in het Engels te publiceren stimuleerde hij de internationale oriëntatie van de Nederlandse politicologen.

“Floating Voters and the Floating Vote”

In zijn proefschrift bespreekt Daudt elf Amerikaanse en Britse publicaties die aandacht besteden aan wisselende kiezers. Wisselende kiezers zijn daarbij degenen die daadwerkelijk wisselen tussen twee opeenvolgende verkiezingen. Daudt laat dus bijvoorbeeld degenen die van partijvoorkeur wisselen tussen twee interviews voorafgaande aan een enkele verkiezing buiten beschouwing, onder meer omdat die ‘wisseling’ te zeer afhangt van het toevallige moment waarop mensen zijn geïnterviewd. Ook gaat hij in zijn proefschrift niet in op het idee dat kiezers bijvoorbeeld steeds langer twijfelen voorafgaande aan de verkiezingen.

Op basis van een nauwkeurige lezing van de dan beschikbare literatuur (Daudt voert geen eigen analyses uit op de dan beschikbare surveygegevens), concludeert Daudt dat sociale of psychische kenmerken die wisselende kiezers onderscheiden van stabiele kiezers nog moeten worden gevonden. Er kan volgens hem op basis van die literatuur niet worden vastgesteld dat wisselende kiezers en stabiele kiezers systematisch van elkaar verschillen. Wisselende kiezers zijn dus noch het wispelurige deel van het publiek, noch de ‘saving grace of the democratic system’. Ook is de groep wellicht veel groter dan sommige auteurs denken. Het feit dat tussen

opeenvolgende verkiezingen telkens 20 procent van partij wisselt wil immers niet zeggen dat steeds dezelfde 20 procent van de kiezers wisselt. Sterker nog, iedereen kan volgens Daudt een wisselaar zijn.

Nu Daudt heeft vastgesteld dat wisselaars en blijvers niet van elkaar verschillen, is het onvermijdelijk de aandacht te verleggen naar de context van de kiezer. Iedereen kan wisselen, maar niet iedereen heeft een reden om dat te doen. Daarom moet volgens Daudt beter worden gekeken naar de motieven van kiezers om bij specifieke verkiezingen te wisselen van partij en niet uitsluitend naar achtergrondkenmerken als sociaaleconomische status, politieke interesse enzovoorts. Dat betekent ook dat de aandacht zich ook uitstrekt naar de aanbodzijde. Om deze interactie tussen politieke partijen en kiezers te onderzoeken, moeten politicologen ‘in de tijd de politieke problemen, de programma’s en de daden van politieke partijen bestuderen’ en proberen ‘de aanhang te analyseren, niet volgens enkele vaste kenmerken, maar volgens kenmerken die relevant zijn voor bepaalde politieke problemen’.

Ontvangst

Het Engelstalige proefschrift van Daudt viel de eer te beurt uitvoerig te worden besproken in de vakliteratuur. Dit was uiteraard mede het gevolg van het nog overzichtelijke aantal publicaties op het zich ontwikkelende vakgebied van het kiezersonderzoek. De recensenten bespraken het boek welwillend maar niet laaiend enthousiast. Vooral de stijl en het elementaire gebruik van tabellen moesten

het ontgelden. Zo stelt Duncan MacRae dat de stijl van het boek hem doet denken aan "... a schoolmaster lecturing a dull class...". Phillips Cutright vindt weinig nieuwe inzichten (dat is voor een zorgvuldige literatuurbespreking zonder originele analyses ook niet zo verrassend), en vond ook dat Daudts onderzoek weinig bijdroeg aan de manier waarop de interactie tussen kiezers, partijen en stemgedrag dan wel precies moet worden onderzocht; "... it is not new, nor does it open the way to the solution of question the author himself raises".

De meeste recensenten waren wel positief over de zorgvuldige manier waarop Daudt zijn literatuur had gelezen. Freeman Holmer beveelt iedereen die van plan was zich te verdiepen in kiezersonderzoek aan het boek te lezen; "for anyone who is planning to analyze voting behavior, [this book] should be mandatory reading". Sommige recensenten lazen het boek overigens oppervlakkig. Zo stelt Donald Stokes dat volgens Daudt wisselende kiezers *meer* geïnformeerd zijn dan stabiele kiezers, om daarna te betogen dat dit niet het geval is.¹⁰ Stokes heeft klaarblijkelijk alleen de conclusies gelezen, waarin Daudt probeert te betogen dat de constatering dat er weinig verschillen zijn tussen wisselende en stabiele kiezers zich goed kan verdragen met de klassieke opvatting over democratie.

Het lijkt erop dat het proefschrift niet echt een grote invloed heeft gehad op het debat over wisselende kiezers. De belangrijkste oorzaak is waarschijnlijk dat het geen nieuwe analyses bevat. Bovendien laat het proefschrift zien dat een eenzijdige aandacht voor het gedrag van kie-

zers, los van de context waarin zij zich bevinden, onzinnig is, maar tegelijkertijd levert het nauwelijks een bijdrage aan de manier waarop kiezers en partijen door de tijd heen samen zouden moeten worden bestudeerd. De kritiek van Daudt op de zoektocht naar persoonskenmerken van wisselende kiezers, de ontdekking dat die verschillen er niet zijn en de constatering dat wisseling het gevolg is van een interactie tussen politieke partijen en kiezers, geven op zichzelf geen duidelijke aanwijzingen voor een onderzoeksprogramma dat daaruit zou moeten volgen.

Wellicht dat er nog een extra reden is waarom er naar het proefschrift naderhand nog slechts sporadisch wordt verwezen. Daudt ondergraaft met zijn proefschrift eigenlijk de veronderstellingen waarop hij zich, aansluitend bij het toenmalige debat, baseerde. Daudt concludeert dat er geen aanwijzingen zijn dat wisselende kiezers en stabiele kiezers sterk van elkaar verschillen. En hij wijst erop dat de 'aanbodkant' minstens zo belangrijk is bij de beslissing te wisselen. En hoewel nieuwere onderzoeken soms significante verschillen vinden, komt ook daarin niet naar voren dat die verschillen substantieel zijn.

Democratie

Maar zelfs als die verschillen tussen wisselende en stabiele kiezers er wel zijn, is het de vraag of dit een ondergraving is van het klassieke democratiemodel. Veel nauwelijks geïnformeerde kiezers kunnen samen wel degelijk de juiste keuze maken. De mogelijke 'saving grace of the system' kan dat ook net zo goed bij de

stabiele als bij wisselende kiezers worden gevonden en ‘ignorance’ kan leiden tot zowel een stabiele stemkeuze als tot wisseling. Met andere woorden; de centrale veronderstelling in deze onderzoekslijn dat het bestaan van een democratie in de handen ligt van een relatief kleine groep, de wisselende kiezers, is onjuist.

Om dit punt helder te maken, kunnen we de analogie trekken tussen het onderzoek naar wisselende kiezers en een onderzoek naar de werking van het model van mededinging in de economie. Stel dat een economie de vraag stelt of concurrentie ‘werkt’, of dat consumenten eigenlijk niet in staat zijn die te laten werken. Hij zou dan kunnen veronderstellen dat die markt eigenlijk vooral werkt doordat een klein aantal consumenten bereid is te wisselen van product. Maar zou uit de constatering dat deze wisselaars eigenlijk behoren tot de minst geïnformeerde consumenten nu blijken dat de vrije markt niet functioneert?

Vanuit normatief oogpunt zijn we eigenlijk vooral geïnteresseerd in de mate waarin het electoraat verstandige keuzes maakt. De relevante vraag is dan niet of en waarom mensen wisselen, maar wie een ‘bewuste’ keuze maakt en wie niet. De vraag bijvoorbeeld of iemand die het eens is met een bepaalde partij en de partijleiders ook vertrouwt ook op die partij stemt en daarbij *eventueel* een andere keuze maakt dan enkele jaren daarvoor. De empirische observatie dat veel kiezers systematisch ‘verkeerde’ keuzes maken (zeker als die kiezers behoren tot specifieke groepen), is de observatie dat wisselende kiezers relatief iets minder dan wel meer geïnformeerd zijn. Op het terrein van ‘voter ignorance’ zijn de afgelopen decennia veel

onderzoeken verricht en zijn verschillende benaderingen uitgeprobeerd, zoals onderzoek naar ‘correct voting’ van Lau en Redlawsk en het onderzoek van John Zaller naar de verschillende manieren waarop kiezers worden beïnvloed door media en elites. Dergelijke benaderingen lijken op dit moment zinvoller dan onderzoek naar verschillen tussen wisselende en stabiele kiezers.

Wisselen in Nederland

Hoewel Daudt in sommige necrologieën werd geprezen om het feit dat hij met zijn proefschrift een onderwerp had bestudeerd dat pas later in Nederland zo’n vlucht zou nemen en hem daarmee impliciet een soort vooruitziende blik werd toegedicht, is opvallend dat het proefschrift niet over Nederland gaat. Dit gebrek aan aandacht voor de Nederlandse politiek in 1961 heeft ten minste twee oorzaken. In de eerste plaats verdedigt Daudt zijn keuze door erop te wijzen dat in de tweepartijensystemen van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië “... there is always one party with an outright majority opposed by an important party in the minority” Op de voor de hand liggende vraag of wisselende kiezers ook in een meerpartijensysteem een centrale rol spelen gaat Daudt in zijn proefschrift helaas niet in. Een tweede belangrijke reden is dat gegevens over Nederlandse kiezers niet of nauwelijks beschikbaar waren in 1961. Stelling IV bij het proefschrift roept dan ook op “in Nederland regelmatig en systematisch opiniepeilingen over politieke kwesties (...) te houden”.

Op zichzelf droeg het proefschrift dus inhoudelijk niet veel bij aan de Nederlandse politicologie. Op een meer indirecte wijze was die bijdrage er echter wel degelijk. Zo hielp Daudt met zijn proefschrift mee het empirisch kiezersonderzoek in Nederland op de kaart te zetten. Mede op instigatie van Daudt werden vanaf eind jaren zestig ook in Nederland surveys gehouden. Daarnaast droeg zijn Engelstalige en op de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk georiënteerde publicatie bij aan de internationale oriëntatie van het Nederlandse kiezersonderzoek.

Zowel het onderzoek als de politieke gebeurtenissen in Nederland in de afgelopen 15 jaar lijken verder te bevestigen wat Daudt in 1961 al vermoedde. Bij wisselen gaat het niet zozeer om het vermogen van kiezers om zich los te maken van 'hun' partij en geheel vrij een andere keuze te maken. Op basis van het Nederlandse survey-onderzoek kwam onder meer naar voren dat ook hier de verschillen tussen wisselende en stabiele kiezers gering zijn. Het gaat er vooral om dat politieke partijen de aanleiding geven aan een deel van hun electoraat om over te stappen naar een andere politieke partij. Dat blijkt ook uit het feit dat het aantal wisselende kiezers ondanks ontzuiling en toegenomen opleidingsniveau niet gestaag is toegenomen. Er lijkt veel eerder een breuk te liggen in 1994. In dat jaar gaf het beleid van de CDA/PvdA coalitie veel kiezers van die partijen over te stappen naar D66 en de ouderenpartijen. Daarna bleef het aantal wisselingen substantieel hoger dan in de jaren ervoor, mede omdat de partijen die bij de ene verkiezing veel wonnen, er in het parlement vervolgens weinig van

bakten. In navolging van Daudt wijzen verstandige politicologen er daarom telkens op dat wisselende kiesgedrag vooral veroorzaakt wordt door het gedrag van politieke partijen en niet zonder meer te herleiden is tot kenmerken van kiezers. Wisselende kiezers laten vooral zien dat politieke partijen in de ogen van kiezers verkeerde keuzes hebben gemaakt.

Het functioneren van democratische stelsels is alleen zinvol te bestuderen als er aandacht is voor kiezers. Maar een eenzijdige aandacht voor kiezers zonder de context waarin zij hun keuzes maken, is betekenisloos. Bovendien moet die aandacht gepaard gaan met gedegen onderzoek en analyse, want daarzonder doet men gemakkelijk beweringen die niet gestaafd worden door onderzoek. Deze houding wist Daudt bijna 50 jaar geleden uitstekend te verwoorden en het is vooral deze houding die nog steeds relevant voor iedereen die geïnteresseerd zijn in de wetenschap der politiek.

Daudt en de voorbije toekomst van de verzorgingsstaat

Marcel Hoogenboom, *Universiteit Utrecht*

Te midden van verbeten discussies in de Haagse politiek over de toekomst van de Nederlandse verzorgingsstaat publiceerde Hans Daudt eind jaren zeventig een tweetal essays waarin hij op zoek ging naar de fundamentele fricties tussen verzorgingsstaat, vrijheid en democratie (1995a en 1995b). In weerwil van de tijdgeest en de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen

van mei 1977 had in Nederland zojuist het confessioneel-liberale kabinet-Van Agt-Wiegel de plaats ingenomen van het 'meest progressieve kabinet in Nederlandse parlementaire geschiedenis', het eerste kabinet-Den Uyl. Een tweede kabinet-Den Uyl was er, ondanks een monsteroverwinning van de Partij van de Arbeid (PvdA) bij de verkiezingen, niet gekomen en dat had de partij vooral aan zichzelf te danken. In de langdurige kabinetsformatie die op de verkiezingen was gevolgd had de partij haar hand overspeeld door al haar kaarten te zetten op de totstandkoming van een 'progressieve meerderheid' in het nieuw te vormen kabinet. Deze zogenoemde 'meerderheidsstrategie', die reeds begin jaren zeventig door de voorlieden van de Nieuw-Linkse stroming in de partij was uitgedokterd, was gebaseerd op het idee dat een verdere democratisering van de Nederlandse samenleving en een verdere uitbouw van de verzorgingsstaat alleen waren te realiseren wanneer de Partij van de Arbeid en gelijkgestemde geesten in de andere deelnemende partijen een nieuw kabinet konden domineren (Van Praag, 1990).

De twee essays die Daudt eind jaren zeventig publiceert over de toekomst van de verzorgingsstaat laten zich lezen als een aanval op deze meerderheidsstrategie van de Partij van de Arbeid. Hoewel Daudt met de partij sympathiseerde (Van den Berg, 1995), karakteriseert hij een dergelijke strategie in de essays als niets minder dan een ernstige bedreiging van de democratie. Trouw aan zijn opvatting dat de politicoloog in zijn of haar analyses een zekere distantie in acht dient te nemen, komt hij in de essays echter niet tot deze

conclusie op basis van een analyse van de dagelijkse verwickelingen in de Haagse politiek van dat moment, maar via een strikt politicologische redenering (Daudt, 1995c en 1995d). Daudt betoogt dat een politieke strategie zoals de Partij van de Arbeid die op dat moment hanteert een logisch uitvloeisel is van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. "Hét fundamentele probleem van de verzorgingsstaat", zo schrijft Daudt (1995a, p. 328), 'is de onenigheid over de vraag welke inkomensgelijkheid of -ongelijkheid wenselijk is, omdat de verzorging van de een de lasten zijn van de ander.' Dit ontbreken van consensus zou volgens Daudt politieke partijen in de verleiding kunnen brengen om hun eigen standpunten te verabsoluteren, de wensen van concurrerende partijen te negeren en deze partijen desnoods met niet-democratische middelen buitenspel te zetten.

Volgens Daudt is het ontstaan van de verzorgingsstaat en van de problemen die hij produceert, in veel westerse landen terug te voeren op de invoering van het algemeen kiesrecht aan het begin van de twintigste eeuw en op de geschiedenis van politieke en economische onderdrukking die daaraan voorafging. Het algemeen kiesrecht bood voorheen uitgesloten burgers de mogelijkheid "door middel van overheidsingrijpen zijn aandeel [op te eisen] van de voordelen die in de negentiende eeuw ten goede kwamen aan de betrekkelijk kleine groepen burgers die het destijds voor het zeggen hadden" (1995a, p. 319). Voor de nieuwe kiezers, die veelal door socialistische politieke partijen werden vertegenwoordigd, was de invoering van het algemeen kiesrecht dus niet louter een

doel op zichzelf geweest. Doordat voor deze groepen in de negentiende eeuw “het ontbreken van politieke rechten en economische onderworpenheid hand in hand” waren gegaan, aldus Daudt (1995b, p. 372), was bij de socialistische partijen economische emancipatie gaandeweg belangrijker geworden dan politieke emancipatie, en dit had grote gevolgen voor het functioneren van de democratie die na de invoering van het algemeen kiesrecht ontstond. In plaats van algemene politieke beginselen te formuleren en het ‘algemeen belang’ te dienen, zoals de voorheen heersende liberale staatkundige doctrine voorschreef, gebruikten de socialistische partijen het algemeen kiesrecht volgens Daudt om groepsbelangen te verdedigen en voorzieningen te creëren die aan een meerderheid ten goede kwamen maar door een minderheid moesten worden betaald.

In Nederland, aldus Daudt, leidde dit streven aanvankelijk niet tot ondermijning van het democratische bestel en tot politieke uitsluiting van de minderheid, zoals volgens hem op basis van speltheoretische inzichten mocht worden voorspeld. Door de ongekeerde economische groei en de aardgasbaten konden de verzorgingsstaatambities van de socialisten na de Tweede Wereldoorlog worden verwezenlijkt zonder dat de politieke positie en de economische vrijheid van de betalende minderheid fundamenteel werden aangetast. Pas toen vanaf de vroege jaren zeventig de kosten van de verzorgingsstaat sterk stegen en bovendien de staatsfinanciën, mede als gevolg van de economische crisis, grote tekorten begonnen te vertonen, konden

volgens Daudt de kool en de geit niet langer worden gespaard.

Hier aangeland schetst Daudt – we spreken eind jaren zeventig – een grimmig beeld van de mogelijke toekomst van de Nederlandse democratie. Het streven van de Partij van de Arbeid in deze periode naar een ‘progressieve meerderheid’ moet volgens hem worden opgevat als een poging om de betalende minderheid als politiek relevante factor definitief aan de kant te schuiven. Dit streven is volgens Daudt in zoverre begrijpelijk, dat een verdere uitbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat in deze periode inderdaad niet langer mogelijk is zonder ook enkele fundamentele maatschappelijke en economische hervormingen door te voeren. Een dergelijke uitbouw impliceert volgens hem een verdere inperking van de ondernemersvrijheid en een uitbreiding van de collectieve sector voorbij een voor de betalende minderheid nog aanvaardbaar punt – Milton Friedmans “line we dare not cross”. Maar het overschrijden van deze grens kan volgens Daudt leiden tot een “situatie waarin een minderheid na verkiezingen de heerschappij van de meerderheid als tirannie ervaart, omdat er geen rekening kan worden gehouden met de hoogste norm van de minderheid die afwijkt van die van de meerderheid” (1995a, p. 340). Als gevolg hiervan zal de betalende meerderheid haar vertrouwen in de democratie geleidelijk verliezen en kan de hervormingsarbeid van de meerderheid, indien zij deze daadwerkelijk doorzet, uitmonden in een “(links) totalitair regime” of, als de minderheid zich met succes verzet, een “(rechts) autoritair regime”, aldus Daudt (*ibidem*).

Uit deze hachelijke situatie ziet Daudt eind jaren zeventig slechts één uitweg, namelijk een aanvaarding in beide kampen van de patstelling die rondom de toekomst van de verzorgingsstaat is ontstaan:

“In dat geval is er bij beide partijen een consensus ontstaan over enigerlei vorm van tolerantie die dan als norm boven hun streven naar minder ongelijkheid of naar handhaving van de individuele vrijheid uitgaat. In een dergelijke situatie zal de ideologische of politiek-filosofische discussie over de meest aanvaardbare norm van sociale rechtvaardigheid stellig in hevigheid toenemen [...]. Misschien dat dan op den duur over bepaalde wenselijke wijzigingen in de maatschappij een consensus kan ontstaan op grond waarvan verdere hervormingen kunnen worden doorgevoerd” (1995a, p. 341).

Een dergelijke consensus over een nieuwe verzorgingsstaat kon volgens Daudt echter nog wel “een generatie” op zich laten wachten (1995b, pp. 372-373).

Daudts apocalyptische scenario van een ondergang van de Nederlandse democratie onder druk van een verdere hervormingsdrift van ‘links’ is geen realiteit geworden, maar men zou kunnen betogen dat zijn tweede scenario wel is uitgekomen, zij het veel eerder dan hij zelf voor mogelijk hield. Na een relatief korte periode van olopemde spanningen ten tijde van de kabinetten-Van Agt-Wiegel (1977-1981) en -Lubbers (1982-1989), brachten ‘links’ en ‘rechts’ vanaf het einde van de jaren

tachtig gezamenlijk enkele fundamentele hervormingen in de Nederlandse verzorgingsstaat tot stand, eerst in een coalitie van PvdA en CDA, en later in de Paarse Coalitie van de gezworen klassenvijanden PvdA en VVD. De totstandkoming van een nieuwe, samenlevingsbrede consensus over een ‘activerende verzorgingsstaat’, zo lijkt het, resulteerde in een reeks hervormingen die er alle op gericht waren sociale regelingen in overeenstemming te brengen met de ‘economische realiteit’ en beter te doen aansluiten op de voorkeuren en omstandigheden van individuele burgers, onder meer via de invoering van persoonsgebonden budgetten, levensloopregelingen en van persoonlijke begeleiding van werklozen en arbeidsongeschikten bij hun ‘re-integratie’ in de arbeidsmarkt (WRR, 2006).

Deze omslag in het denken over de doelen van de verzorgingsstaat was overigens geen exclusief Nederlands fenomeen, maar een ontwikkeling die in de afgelopen decennia ook in veel andere westerse landen waarneembaar is geweest (Gilbert, 2002). Typisch Nederlands is wellicht dat dit gehele programma van hervormingen uiteindelijk, meer dan elders in Europa, gebaseerd is op de veronderstelling dat de doelstellingen van ‘links’ (sociale bescherming) en ‘rechts’ (individuele vrijheid en vrije-marktwerking) elkaar niet uitsluiten, maar elkaar juist veronderstellen en mogelijk maken. In die zin belichaamt het veel geprezen en verguisde ‘Poldermodel’ niet slechts een bepaalde consensus over de wijze waarop de politieke en sociaal-economische besluitvorming dient plaats te vinden, maar tevens overeenstemming over een aantal ‘technische’ uitgangspun-

ten van het beleid (Visser en Hemerijck, 1997).

De grote vraag is uiteraard hoe de snelle totstandkoming van een nieuwe consensus over de Nederlandse verzorgingsstaat op basis van Daudts analyse kan worden verklaard? Ik vrees dat dit simpelweg niet mogelijk is, vooral omdat in Daudts redenering één belangrijke schakel ontbreekt. Opmerkelijk genoeg hanteert Daudt in zijn analyse van het ontstaan van de controverses rond het kiesrecht en de sociale zorg aan het begin van de twintigste eeuw een klassenanalyse, maar ontbreekt een dergelijke benadering in zijn duiding van de onenigheid rond de toekomst van de verzorgingsstaat in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Hij suggereert daarmee dat in de tussentijd in de klassenstructuur geen noemenswaardige verschuivingen waren opgetreden, maar deze suggestie lijkt me niet houdbaar.

Wat Daudt lijkt te vergeten is dat de verzorgingsstaat zelf de klassenstructuur in de loop van de twintigste eeuw verregaand heeft beïnvloed. Niet alleen heeft de verzorgingsstaat een einde gemaakt aan de schrijnende armoede van de negentiende eeuw; tevens hebben de verschillende sociale regelingen belangrijk bijgedragen aan de verkleining van de inkomensverschillen tussen Nederlandse burgers onderling (Van Goor en Ellemers, 2004). Mede als gevolg hiervan is in Nederland in de loop van de twintigste eeuw een brede middenklasse ontstaan, die de verzorgingsstaat weliswaar uitbundig steunt, maar die tevens gaandeweg een van de belangrijkste steunpilaren van de sociaaleconomische status quo is geworden (SCP, 2005; De Beer, 2007).

Ook de 'linkse' Partij van de Arbeid vindt het gros van haar kiezers al enige decennia in deze brede middenklasse. Deze kiezers zijn tamelijk tevreden over de sociale verzekeringen en voorzieningen waarvoor hun partij in de loop van de twintigste eeuw zo hard heeft gestreden, maar een verdere uitbouw van de verzorgingsstaat zien ook zij niet zitten. Forse verhoging van de belastingen wijzen zij af, en ook verdergaande nivellering van inkomens kan bij deze kiezers sinds de jaren zeventig nauwelijks op bijval rekenen (SCP, 2005). In die zin lijkt niet alleen Daudt maar ook de 'linkse' leiding in de late jaren zeventig de belangen en voorkeuren van deze kiezers onjuist te hebben ingeschat.

Toch is het maar de vraag of de hervormingen van de afgelopen decennia werkelijk het resultaat zijn van een nieuwe, breedgedragen consensus over de doelen van de verzorgingsstaat. Wellicht is er sprake van overeenstemming tussen de grote politieke partijen, maar of de nieuwe verzorgingsstaat ook een grote mate van overeenstemming onder de Nederlandse bevolking weerspiegelt valt nog te bezien. In een terugblik op Daudts essays schreef J.Th.J. van den Berg vijftien jaar geleden al dat sinds het begin van de hervorming van de Nederlandse verzorgingsstaat in de jaren tachtig een *nieuwe* minderheid van sociaal zwakkeren is ontstaan die, net als Daudts betalende minderheid in de jaren zeventig, haar vertrouwen in het politieke bestel gaandeweg aan het verliezen is, waardoor grote sociale onrust dreigt: "Het gevaar voor de democratie, daaruit voortkomend, kon wel eens minstens zo groot

zijn als de risico's die Daudt [...] waarnam" (1995, p. 29).

Van den Berg schreef de dreigende onrust in 1995 toe aan de *afbouw* van sommige sociale regelingen, waardoor de nieuwe minderheid uit de boot dreigde te vallen, maar vijftien jaar later kan evenzeer de *ombouw* van bepaalde regelingen als een voorname bron van onrust worden aangewezen. De persoonsgebonden budgetten, de levensloopregelingen, de uitbreiding van de kinderopvang, de reïntegratietrajecten – het zijn alle regelingen die uitstekend aansluiten bij de wensen en competenties van de nieuwe middenklassers, die werkelijk in staat zijn om zelf te kiezen en om vorm te geven aan hun eigen leven. Maar of de door Van den Berg gesignaleerde nieuwe minderheid net zoveel baat heeft bij de nieuwe regelingen is twijfelachtig (vergelijk met WRR, 2006). Zo blijkt bijvoorbeeld uit recent onderzoek dat een deel van de cliënten van de voedselbanken de hulp van deze particuliere steunverstrekkers inmiddels verkiest boven ondersteuning door de gemeenten, en dat deze groep de bijstand en allerlei aanvullende regelingen links laat liggen. Voor deze categorie burgers is de verzorgingsstaat niet alleen te ingewikkeld geworden, maar stellen de nieuwe 'activerende' regelingen tevens eisen waaraan zij eenvoudigweg niet kunnen voldoen (Desain et al., 2006; Oomkens, 2008).

Opnieuw lijkt dus de Nederlandse verzorgingsstaat in zijn ontwikkeling te zijn aangeland op een punt waarop een doorgezette hervormingsdrift van een meerderheid de positie van een minderheid dreigt te ondermijnen. En opnieuw dreigt het gevaar dat een deel van het

electoraat zich van de politiek af, of zich zelfs tegen het politieke bestel keert – de Fortuyn-revolte van enkele jaren geleden was hier mogelijk slechts een voorproefje van. Wellicht is het tijd om pas op de plaats te maken en de vraag te stellen of met een verdere aanpassing van de verzorgingsstaat aan de wensen van de middenklassemeerderheid niet de belangen van een aanzienlijke groep burgers worden aangetast. En misschien is het tijd voor een nieuw compromis, waarin ook de nieuwe minderheid zich kan vinden. Want, zoals Daudt dertig jaar geleden al schreef, "één ding is zeker. Wanneer men hiertoe niet bereid is en er fundamentele tegenstellingen over de hoogste normen van sociale rechtvaardigheid bestaan, dan gaat in de verzorgingsstaat de democratie als besluitvormingsmethode op nationaal niveau ten gronde" (1995a, p. 341).

Noten

1. Een heel lezenswaardig artikel, nog steeds, over de 'behavioristen', onder wie Dahl, en de 'theoristen' in de Amerikaanse politicologie van destijds is van de hand van een van Amsterdams knapste studenten Politieke en sociale wetenschappen, A. de Swaan, "Theoristen versus behavioristen: Enkele aspecten van een tegenstelling binnen de wetenschap der politiek in de Verenigde staten", in: *Acta Politica*, 6 (1968-69) 2 (januari), pp. 125-138.
2. Rudy Andeweg herinnerde me eraan dat Gruijters ook in Amsterdam Politieke en sociale wetenschappen heeft

gestudeerd (en psychologie) en bij Daudt school heeft gelopen.

3. Joseph A. Schumpeter, *Kapitalisme, Socialisme en Democratie*, Haarlem, De Haan, 1979, p. 311.

4. Herdrukt in: Ed. van Thijn, *Commentaren en pleidooien 1966-1991*, Amsterdam, Van Gennep, 1991, pp. 35-51; citaat p. 35.

5. *Idem*, p. 36.

6. Zie ook: H. Gruijters, K. Schermer en K. Slootman (met een woord vooraf van Prof. Dr. H. Daudt), *experimenten in Democratie*, Amsterdam, De Bezige Bij, 1967, p. 47 en volgende; ‘experimenten’ hier inderdaad met een kleine letter en ‘Democratie’ met een hoofdletter geschreven.

7. <http://www.folia.nl/nieuws/politicoog-hans-daudt-overleden-399.html>.

8. Gerard van Westerloo, “De illusie van democratie”, *NRC Handelsblad, Bijlage M*, 4 mei 2002; ook te vinden op <http://www.queeste.eu/jongkind/news/De%20illusie%20van%20democratie%20INGEKORT.pdf>.

9. Eerdere versies van dit stuk heb ik laten lezen aan Kees Aarts en Jacques Thomassen. Hun commentaar noodzaakte mij deze versies volledig te herschrijven. Ik heb het niet aangedurfd ze ook deze laatste versie nog eens voor te leggen. Ik ben dan ook als enige verantwoordelijk voor alle ongerechtigheden in inhoud en toon. In deze bijdrage heb ik omwille van de leesbaarheid afgezien van het opnemen

van uitvoerige literatuurverwijzingen. Voor degenen die behoefte hebben aan dergelijke verwijzingen, verwijs ik allereerst naar een kort overzicht van het Nederlandse onderzoek in het boek *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* uit 2000 onder redactie van Thomassen, Aarts en mijzelf. Naar aanleiding van de verkiezingen van 2002 en 2003 schreven Joop van Holsteyn en Josje de Ridder een relevant hoofdstuk in *Alles blijft anders* en ook in het recente boek *Een verdeeld electoraat* onder redactie van Kees Aarts, mijzelf en Martin Rosema over de verkiezingen van 2006, wordt weer aandacht besteed aan allerlei vormen van wisselen en zweven. De in de tekst genoemde boekbesprekingen zijn via de SSCI te vinden en zijn te lezen via www.jstor.org (mits men toegang heeft tot deze website). Het proefschrift Van Hans Daudt hoort in elke Nederlandse bibliotheek van een instelling waar men politicologie onderwijst beschikbaar te zijn.

10. Ook meer recent lijkt Daudt vooral als ongelezen verwijzing te worden gebruikt. Zo kwam ik een verwijzing tegen in een hoofdstuk van John Zaller, waarin hij Daudt juist lijkt op te voeren als aanhanger van de hypothese dat wisselaars ‘ignorant low information’ kiezers zijn (zie zijn “Floating Voters In U.S. Presidential Elections, 1948-2000”).

Literatuur

Berg, J.Th.J. van den (1995). Hans Daudt, ‘politiek commentator van de allerbeste

- soort". In H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (pp. 1-39). Amsterdam: Bert Bakker.
- Daudt, H., 1995a (1978). De politieke toekomst van de verzorgingsstaat. In H. Daudt, *Echte politicologie* (pp. 318-341).
- Daudt, H., 1995b (1979). Verzorgingsstaat, democratie en socialisme. In H. Daudt, *Echte politicologie* (pp. 353-374).
- Daudt, H., 1995c (1972). Kritische theorie, kritiek op de politicologie en politicologische kritiek. In H. Daudt, *Echte politicologie* (pp. 174-230).
- Daudt, H., 1995c (1981). Politicologie en politieke praktijk. In H. Daudt, *Echte politicologie* (pp. 231-262).
- Desain, L. et al. (2006). *Klantenanalyse Voedselbanken*. Onderzoek uitgevoerd door Regioplan Beleidsonderzoek in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. http://www.ggd.nl/ggdnl/uploaddb/download_object.asp?atoom=35198&VolgNr=343, geraadpleegd op 18 januari 2009.
- Gilbert, N. (2002). *The Transformation of the Welfare State. The Silent Surrender of Public Responsibility*. Oxford: Oxford University Press.
- Goor, H. van, & Ellemers, J.E. (2004). Het einde van de 'egalitaire revolutie'? Ontwikkelingen in sociale ongelijkheid in Nederland sinds 1945', *Sociologische Gids*, 51 (4), 318-345.
- Oomkens, R. (2008). *A Qualitative Study on Food Bank Clients in Rotterdam. Food Bank Versus 'Alternative' State-Run Social Welfare Provisions*, Master thesis t.b.v. de Master Social Policy and Social Interventions, Universiteit Utrecht, Afdeling Algemene Sociale Wetenschappen.
- Praag, Ph. van (1990). *Strategie en illusie: elf jaar intern debat in de PvdA, 1966-1977*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2005). *De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1977-2002. Een analyse van trends in meningen*. Den Haag: SCP.
- Visser, J. & Hemerijck, A. (1997). *'A Dutch Miracle'. Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), 2006, *De verzorgingsstaat hervogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.